

УДК 821.161.2–94Єфремов

Громадсько-політичні та літературно-художні періодичні видання в юнацькому щоденнику С. Єфремова

Олександр ГАЛИЧ

д-р філол. н., проф.

Національний університет
водного господарства
та природокористування

вул. Соборна, 11,
33000, Рівне, Україна

e-mail: halich48@ukr.net

ORCID ID 0000-0002-5926-0726

© Галич О., 2020

Процеси глобалізації у світі, які заявили про себе на межі ХХ–ХХІ століть, суттєво вплинули на літературний процес: художня література стала помітно втрачати свої позиції, її стрімко почала витісняти документальна література, до якої належить мемуаристика, котра має достатньо розвинену жанрову систему, одним із провідних жанрів якої є щоденник. Поступово цей жанр літератури non fiction став виходити з периферії наукових студій. Щоденник С. Єфремова, що досі був маловідомим юнацьким твором ученого, уможливив краще зрозуміти його постать, формування світоглядних позицій, засвідчив коло періодичних видань, які він читав.

Метою статті є з'ясування кола періодичних видань, які регулярно читав автор щоденника; визначення його симпатій та антипатій щодо тодішньої періодики в Росії та Австро-Угорщині; відзначення зародження співпраці з окремими журналами; простеження відстоювання україноцентричних позицій у полеміці з українофобами в російській періодиці, окреслення кроків щодо налагодження видавничої діяльності.

В умовах відсутності видань українською мовою в Росії, автор щоденника прагнув читати прогресивні російськомовні журнали й газети, зокрема «Русское Богатство», «Киевское Слово» (після змін у редколегії). За ініціативи С. Єфремова в Київській духовній семінарії була організована спілка, що колективно передплачувала прогресивні періодичні видання. Важливу роль у пробудженні національної свідомості українців мали львівські видання «Зоря», «Правда», «Дзвінок», з якими С. Єфремов прагнув налагодити співпрацю, де були надруковані його ранні художні й публіцистичні твори.

Юнацький щоденник С. Єфремова — це вдала проба пера майбутнього українського вченого, журналіста, публіциста, видавця, редактора, державного та політичного діяча, організатора науки в Україні.

Ключові слова: щоденник, журнал, газета, видавнича діяльність, публіцистика, полеміка, Сергій Єфремов.

SOCIAL-POLITICAL AND LITERARY-ARTISTIC PERIODICALS IN S. EFREMOV YOUTH DIARY

Oleksandr Halych

Doctor of Philology, Professor

National University of Water and Environmental Engineering

11, Soborna str., 33000, Rivne, Ukraine

e-mail: halich48@ukr.net

ORCID ID 0000-0002-5926-0726

Globalization processes in the world, which manifested themselves at the turn of the XX–XXI centuries, significantly affected the literary process: fiction began to lose its position, it began to be rapidly replaced by documentary literature, which includes memoirs, which has a well-developed genre system, leading genres of which is a diary. Gradually, this genre of non-fiction literature began to emerge from the periphery of scientific studies. S. Efremov's diary, which was still a little-known youth work of the scientist, allowed to better understand his figure, the formation of worldviews, testified to the range of periodicals he read.

The purpose of the article is to find out the periodicals range that the author of the diary regularly read; determining his likes and dislikes of the periodicals in Russia and Austria-Hungary at the time; outlining the origin of cooperation with individual magazines; tracing the defense of Ukrainocentric positions in the controversy with Ukrainophobes in Russian periodicals, outlining steps to establish publishing activities.

In the absence of Ukrainian-language publications in Russia, the diary's author sought to read progressive Russian-language magazines and newspapers, including "Russkoe Bogatstvo" ("Russian Wealth") and "Kievskoe Slovo" ("Kyiv Word") (after changes in the editorial board). At S. Efremov initiative, a union was organized at the Kyiv Theological Seminary, which collectively subscribed to progressive periodicals. An important role in awakening the national consciousness of Ukrainians was played by Lviv editions "Zorya" ("Star"), "Pravda" ("Truth"), "Dzvinok" ("Bell"), with which S. Yefremov sought to establish cooperation, where his early art and journalistic works were published.

S. Yefremov's youth diary is a successful first draft of a future Ukrainian scientist, journalist, publicist, publisher, editor, statesman and politician, organizer of science in Ukraine.

Keywords: diary, magazine, newspaper, publishing activity, journalism, polemic, S. Efremov.

Актуальність проблеми

Глобалізаційні процеси у світі на початку ХХІ століття засвідчили незворотні кардинальні зміни в літературі: звичайна художня література помітно втратила завойовані віками позиції, їй на зміну приходить документальна література, яку на Заході називають літературою non fiction. Одним зі складників такої літератури є мемуаристика, що має достатньо розвинену жанрову систему, одним із жанрів якої є щоденник. Документальна література тривалий час посідала другорядне місце в дослідженнях, перебуваючи на маргінесах історії. Тільки в останні десятиліття їй стали приділяти все більше уваги. Проте все ще щоденник як мемуарний жанр потребує більших зусиль науковців. Не винятком залишається й щоденник С. Єфремова. Один із його щоденників, написаний у 20-і роки минулого століття й опублікований на початку 90-х років, став одним із найкращих зразків цього мемуарного жанру в історії української літератури першої половини ХХ століття. Менш відомим є його юнацький щоденник, який автор вів у 1895 — на початку 1896 рр., під час завершення навчання в Київській духовній семінарії, що увійшов до книги «Щоденник. Про дні минулі (спогади)», упорядником і автором ґрунтовної передмови до якої став І. Гирич. Останній свідчить, що «напевно, таких щоденників, як за 1895 р. (великого формату на 223 с. (перший аркуш відсутній)... було щонайменше п'ять журналів, бо писалися вони від 1892 до 1896 р. Коли ж у 1896 р., після звинувачення в українофільській революційній діяльності, С. Єфремову довелося залишити стіни КДС (Київської духовної семінарії. — О. Г.), він спалив не всі щоденники, а лише чотири, залишивши для себе один» (Гирич, 2011, с. 9).

Постановка проблеми

Сергій Єфремов — один із найбільших українських вчених початку минулого століття. Виходець із духовного середовища (його батько був сільським священником у с. Пальчик, що на Черкащині), майбутній літературознавець отримав духовну та світську освіту: Уманська бурса, Київська духовна семінарія, Київський університет святого Володимира. Його наукові зацікавлення були різновекторними (монографічні дослідження творчості Марка Вовчка (1907), Тараса Шевченка (1914), Івана Франка (1913, 1926), Михайла Коцюбинського (1922), Івана Нечуя-Левицького (1924), Івана Карпенка-Карого (1924), Панаса Мирного (1928)). С. Єфремов є автором ґрунтовного історико-літературного дослідження, присвяченого еволюції української літератури, що було доведене ним до початку ХХ століття, «Історія українського письменства» (1911). Науковець залишив вагомий слід у видавничій діяльності, публіцистиці, політиці, державотворенні. Нас же цікавить мемуарна творчість С. Єфремова. Про його щоденник 20-х років, оприлюднений 1997 року, уже не раз пи-

сали дослідники. Однак щоденникові записи 1895–1896 рр. відомі набагато менше.

Стан вивчення проблеми

Щоденник за тисячолітню історію української літератури зазнав суттєвих трансформацій, модифікацій і жанрових видозмін, поки не перетворився в жанр сучасної документальної літератури. Про щоденник нам уже доводилося писати (Галич, 2005; 2006; 2008а; 2008b; 2008с; 2011а; 2011b; 2013; 2018), але твір цього жанру С. Єфремова досі, за рідкісним винятком (Іваницька & Єрмашов, 2013), залишався поза увагою дослідників. Однак про самого науковця написано чимало, особливо в роки незалежності України. Варто відзначити монографію О. Меленчук (2013), статті про щоденник 20-х років минулого століття Л. Масенко (Масенко, 2000а; 2000b), Л. Ткач, І. Шепетюк (2002), О. Чехівського (2004) тощо. Можна додати сюди і працю автора цих рядків (Галич, 2020).

Об'єкт вивчення

Юнацький щоденник С. Єфремова 1895 — поч. 1896 рр. є об'єктом цієї публікації. Серед багатьох інших проблем, порушених у цьому щоденнику, нас цікавить той аспект, який стосується громадсько-політичних та літературно-художніх видань, які стали лектурою майбутнього вченого, а також ті видання, з якими він розпочинав співпрацю, що підготувало ґрунт для участі його в створенні першого українського видавництва «Вік» і початку публіцистичної діяльності.

Завдання статті: на матеріалі юнацького щоденника С. Єфремова з'ясувати коло періодичних видань, які регулярно читав письменник; визначити його симпатії та антипатії щодо періодики; з'ясувати стан співпраці з окремими журналами в Росії та Галичині; простежити відстоювання україноцентричних позицій у полеміці з українофобами в російській періодиці, окреслити кроки щодо налагодження видавничої діяльності.

Вклад основного матеріалу

Щоденник С. Єфремова 1895 — поч. 1896 р. містить різноманітні записи, що стосуються окремих подій життя автора, атмосфери, яка панувала в Київській духовній семінарії, намірів отримати світську університетську освіту, стосунків у родині, кохання до Онисі Дурдуківської, зацікавленості українством, взаємин із відомими діячами українського національного руху, перших спроб пера. Так, у записі від 8 січня 1895 року С. Єфремов занотовує коло видань, передплатником яких став брат Онисі Іван: «Іван Федорович [Дурдуківський] з нового року став передплатником „Артиста”, „Вестника Европы”, „Мира Божьего” і (mirabili dictu!) „Русского обозрения”» (Єфремов, 2011, с. 63). В умовах, коли в царській Росії діяла заборона на видання українською мовою, національна інтелігенція читала російські газе-

ти й журнали. «Артист» видавався в Москві (1889–1895 рр.). Головним напрямом цього часопису було висвітлення театральної діяльності, публікація п'єс, але інколи в ньому друкувалися оповідання, мистецтвознавчі статті. «Вестник Европы» виходив у Санкт-Петербурзі до 1918 року. Це було ліберальне видання суспільно-політичного спрямування, що не цуралося й художньої літератури. «Мир Божий» — літературний і науково-популярний журнал, що також видавався в тодішній російській столиці. «Русское обозрение» — це московський журнал консервативного спрямування. У щоденнику С. Єфремов записав: «Я дуже здивувався, коли почув про „Русск [оє] обозр [енне]”, і рішив, що Ів [ан] Ф [едорович] тільки через те хоче передплачувати сей мерзенний журнал, що не знає його гаразд. Тим-то я підмовив Володимира (брата Івана Дурдуківського. — О. Г.), щоби він грошей на „Русск [оє] обозр [енне]” не посилав, а тепер збираюсь писати до Івана Федоровича і просити його, щоби замість „Русск [ого] об [озрення]” він передплачував „Русское богатство” або принаймні „Северный вестник”» (Єфремов, 2011, с. 63). «Русское богатство» — це достатньо відомий у Росії журнал, що виходив у Санкт-Петербурзі з 1876 по 1918 рік, час від часу змінюючи політичне обличчя. У період, коли писався щоденник С. Єфремова, журнал посідав народницькі позиції, боровся проти натуралізму й модернізму, зокрема такої його течії як символізм. Петербурзький «Северный вестник» у 90-і рр. ХІХ ст. був органом декадентів, у якому постійно друкувалися Д. Мережковський, К. Бальмонт, З. Гіппіус, Ф. Сологуб та інші відомі на той час російські письменники. Юний автор щоденника не без підстав уважав ці журнали більш прогресивними, а тому хотів, щоби брат його коханої передплачував саме їх.

Сам же С. Єфремов із друзями організував спілку, яка колективно передплатила на рік «Русское богатство», про що автор не без гордощів занотував 9 січня 1895 року: «... Через кілька днів ми будемо читати власне „Русское богатство”. Я дуже радий, що так обійшлося: може, деякі товариші вийдуть справді інтелігентними людьми; може, читання гарної книжки роздує ту іскру добра, яка жевріла в кожного з них» (Єфремов, 2011, с. 64).

Пізніше С. Єфремов повідав, яким чином членами спілки надається доступ до читання журналу: «„Русское богатство”, що передплачується спілкою моїх товаришів, читається по черзі» (Єфремов, 2011). Автор щоденника надзвичайно зрадів, коли надійшла його черга читати часопис: «Прийшла й моя черга й сьогодні одібрав я від клясного бібліотекаря першу книжку журналу. Кожному спілникові книжка дається на три дні, — більше ніхто не має права держати її в себе й повинен передати далі по черзі, хоч би й не прочитав сам» (Єфремов, 2011, с. 77–78). Згодом С. Єфремов занотував, що знову при-

йшла його черга читати «Русское богатство»: «Клясний бібліотекар дав мені другу книжку „Русского Богатства”» (Єфремов, 2011, с. 83). Тут же він повідомив про те, що коло його читацьких інтересів не обмежується цим журналом, а він регулярно переглядає ще низку інших видань: «З журналів я тепер читаю: „Русскую Мысль”, „Вестник Европы”, „Мир Божий”, „Киевскую Старину»» (Єфремов, 2011, с. 83). С. Єфремов продовжував регулярно стежити за публікаціями в журналі «Русское Богатство»: «Прочитав сьогодні ст [аттю] Мельшина „В мире отверженных” („Русск [о]е Бог [атство]»), що вразила мене так само, як колись книжка Кенана „Сибір»» (Єфремов, 2011, с. 147). Художні та публіцистичні твори він читав і в інших виданнях: «Дочитав сьогодні роман Станюковича „История одной жизни”, що друкувався в місячнику „Мир Божий»» (Єфремов, 2011, с. 152); «В київській часописі „Жизнь и Искусство” сьогодні єсть передрук із „Биржевых Ведом [остей]» статті Л. Толстого під титулом „Стыдно»» (Єфремов, 2011, с. 166).

Автор щоденника звернув увагу на петербурзьку газету «Неделя», що виходила з 1866 до 1903 року. Він розповів історію, як став читачем цього видання: «Сьогодні читав перше число часописі „Неделя”. Але попереду треба сказати, де взялася ся „Неделя”. Торік удалось заснувати спілку з моїх товаришів для передплати „Русск [о]го Богатства”. „Русск [о]е Богатство” було дуже корисне для нашої спілки: воно пробудило в них цікавість до наукових, суспільних і інших культурних справ, заставило їх (не всіх, звичайно) уважно оглянутись кругом себе і свідомо відноситись до того, що єсть навкруги. Взагалі можна сказати, що наслідки читання „Русск [о]го Богатства” досить великі, такі великі, яких ніхто не сподівався. На сей рік рішила спілка, що одного „Русск [о]го Бог [атства]” мало для неї й що треба передплачувати ще такий журнал, де була б разом і часопись. Вибрали „Неделю”. Треба сказати ще, що нашим слідом пішла і 4 кляса: там теж рішили передплачувати „Русскую Мысль” и „Мир Божий»» (Єфремов, 2011, с. 170–171).

Газета «Неделя» була заснована в російській столиці не без участі незабутнього українофоба П. Валусева, однак згодом стала більш демократичною, а в час, коли її став читати С. Єфремов, то достатньо поміркованою. До того ж, вона мала додаток — щомісячний літературний журнал «Книжки недели», у якому друкувалися художні романи та повісті, а згодом і подорожні та біографічні нариси, критичні твори. Саме про додаток до газети йдеться в нотатках С. Єфремова: «Звертаюсь знов до „Недели”. Перше число зробило на мене добре вражіння: статі по своєму змісту й напряду варті великої уваги. Меж иншим єсть замітка про те, як вороже, як недобре відноситься уряд до українського питання, забороняючи ширитись і розвиватись українській літературі. Швидко до мене дійде перша книжка „Неде-

ли” (сі книжки виходять, яко додаток до „Недели” і складають із себе звичайний місячник). Нетерпляче дожидаю сієї книжки: зміст її, здається, дуже цікавий» (Єфремов, 2011, с. 171).

У щоденнику згадується повідомлення про заборону столичної газети «Русская жизнь», що видавалася з 1890 до 1895 року в Санкт-Петербурзі. Заборона була здійснена на високому державному рівні: «Прийшла звістка, що часопись „Русскую жизнь” заборонено радою міністрів із Побідоносцевим на чолі. „Русская жизнь” — се одна з кращих російських часописів; прапор її був: „люди — братья; их долг — жить у мире, во взаимной помощи и в стремлении к благу общему”. Можна сказати, що напрямок сієї часописі цілком відповідав тим словам, які вона написала на своєму прапорі: вона завжди говорила правду у вічі „сильним мира сего”, вона не курила перед ними фіміаму, а виявляла справжні потреби русского народу. Звичайно, що такий напрямок не впадобався людям, що не бажають чути про себе правду» (Єфремов, 2011, с. 69). Обер-прокурор Святійшого Синоду К. П. Побідоносцев, ім'я якого згадує в щоденнику С. Єфремов, був впливовою фігурою в державному управлінні Російської імперії, хоча й не очолював уряд, як це може бути тлумаченим у записі в щоденнику. До того ж, дев'ятнадцятилітній його автор не знав про справжню причину заборони газети, тому він наводить чутки, які поширювалися в середовищі інтелігенції: «За що її, власне, заборонили, — трудно сказати; багато про се говорять, але певного нічого не відомо. Найбільш мені доводилось чувати, що „Русская жизнь” в одному з останніх чисел зачепила деяких міністрів; вони обурились проти неї й порішили заборонити її» (Єфремов, 2011, с. 69). Звістка про заборону видання обурила С. Єфремова, він задумався над тим, з чого ж він далі буде черпати правдиву інформацію: «Яку часопись тепер буду я читати? Далєбі, нема чого» (Єфремов, 2011, с. 70).

Подальші записи в щоденнику свідчать про намір С. Єфремова підготувати реферат про Шевченка. Для цього він вирішив звернутися за допомогою до О. Кониського, українського письменника і громадського діяча, який мав бібліотеку українських видань, у тому числі й галицьких. Автор щоденника прагнув пошукати матеріали про Шевченка в журналі «Киевская старина», що видавався російською мовою, але й містив окремі матеріали історико-етнографічного та літературного характеру українською. Також його цікавили львівські журнали «Зоря» та «Правда», де було чимало статей історико-літературного характеру, у тому числі і про Шевченка: «Сьогодні зібрався я піти до Олександра Яковлевича. Задумавши писати реферат на тему: „Шевченко по народним переказам”, я нізвідкіль не міг добути матеріалів, що потрібні для мого писання. Матеріали розкидані по „Київ [сь]кій Старині”, „Правді” й „Зорі”. Лотоцький порадив мені піти до

О [лександра] Я [ковлевича], кажучи, що в його можна скористуватись „Правдою” й „Зорею”. Так отсе й пішов я сьогодні. „Правди” й „Зорі” в О [лександра] Я [ковлевича] якраз тепер нема: позичив комусь» (Єфремов, 2011, с. 70).

Кілька записів С. Єфремова свідчать про власні спроби налагодити контакти з тодішніми журналами. Одна із таких спроб була пов'язана з перекладацькою діяльністю майбутнього академіка: «Якось я згадував, що треба було б знайомити російську публіку з творами українських письменників. На перший раз вибрав я з Франка невеличке оповідання: „Schön Schreiben” і почав перекладати його на російську мову. Сьогодні скінчив переклад. Треба тільки виправити його та й послати до якого-небудь російського журналу. Сей переклад пошлю в „Мир Божий”. Як тільки надрукують, тоді вже можна буде перекласти щось більше і краще» (Єфремов, 2011, с. 77).

Щоденник відображає й перші власні спроби молодого автора в царині художньої літератури. З цього приводу С. Єфремов радився із Земляком (у примітках до публікації щоденника зазначено, що це не встановлена особа (Єфремов, 2011, с. 177). — О. Г.), якому він показував рукописи невеликих власних творів: «... Земляк прочитав ті оповідання, котрі я давав йому („Пригода з молодими рибалками”, „Пожежа” й „Жид”). Вони йому сподобались, і, зробивши деякі зауваги, Земляк звернув мені їх із радістю послати до „Дзвінка” й „Зорі» (Єфремов, 2011, с. 79). Заручившись підтримкою Земляка, С. Єфремов вирішив надіслати до згаданих видань: «Попробую; може, надрукують. Треба тільки виправити їх трохи, бо в деяких місцях вони досить-то поганенькі: писав я їх нашвидку, меж іншим» (Єфремов, 2011, с. 79). Згодом С. Єфремов знову згадує Земляка, котрий пообіцяв йому допомогти в друці цих оповідань, котрі збирався надіслати до львівських «Зорі» та «Дзвінка». Останній журнал призначався для дітей і молоді й видавався двічі на місяць: «Був у Земляка і відніс ему свої оповідання. Земляк обіцяв зараз же відіслати до редакції „Зорі” і „Дзвінка»» (Єфремов, 2011, с. 82). Із записів у щоденнику видно, що С. Єфремов цінував поради щодо власної творчості, які йому давав Земляк і охоче з ним радився, оскільки вважав його за авторитетну й компетентну людину.

Мемуари С. Єфремова дають підставу зробити припущення, що Земляк у щоденнику автора є ніхто інший як О. Лотоцький, у майбутньому відомий український громадський діяч, письменник, публіцист, вчений: «Хотілося писати щось таке, що було б впливом самого внутрішнього чуття, задовольняло власний потяг до творчості. Планів, кажу, було багато, фантазія працювала: були в мене сюжети романів, повістей, оповіданні за той же самий період 1893 — 1896 рр. Я писав їх і складав у шухлядку й тільки згодом наважився дещо по-

казати О. І. Лотоцькому (треба О. Г. — О. Г.) Він поставився до цих дитячих спроб дуже прихильно, зробивши свої уваги, виправки, і з того й було два нариси з дитячого життя в „Дзвінку” та одне оповідання („Жид”) у „Зорі” — усі за 1895 рік» (Єфремов, 2011, с. 383). О. Лотоцький був на понад 6 років старшим за С. Єфремова, хоча разом із ним навчався в Київській духовній семінарії. Разом вони брали участь у заснуванні й роботі видавництва «Вік».

Запис від 13 квітня 1895 року говорить про те, що Земляк дав С. Єфремову завдання: «Написати для „Записок наук [ового] товар [иства] ім. Шевченка” рецензію на книжечку, що недавно вийшла в Одесі, „Шевченко — друг семьи”» (Єфремов, 2011, с. 91). Оскільки юнак досі рецензій не писав, то в щоденнику він відобразив власні вагання з цього приводу, оскільки досі лише фіксував свої враження від прочитаних книжок.

Щоденник свідчить, що С. Єфремов отримав замовлення від «Зорі» на театральну рецензію: «Один із громадян П. [?] просить мене написати для „Зорі” рецензію на гру артистів українського драматичного товариства, що отсе давало вистави в Києві, і на ті п’єси, які ставили вони» (Єфремов, 2011, с. 103). Запис від 16 травня 1895 року відтворює сумніви юнака, який вагається, чи братися йому за цю справу: «Рецензію на гру написати трудно: гра завжди була така гарна, артистична, що трудно забути її й те вражіння, яке викликала вона» (Єфремов, 2011, с. 103). Подальший зміст цього запису передає непевність автора і водночас показує, що він добре вміє аналізувати театральні вистави, зазначаючи, що не завжди в поганій грі винні актори, «вони мусять грати часом видимо погану п’єсу, бо кращої нігде взяти через цензурні утиски» (Єфремов, 2011, с. 104). Врешті решт С. Єфремов відмовився від пропозиції написати театральну рецензію. Говорячи про українську драматургію, С. Єфремов справедливо писав: «Карпенку-Карому не везе: у Росії його дуже мало читають і знають, бо творів його, окрім 4 драм, не надруковано, достати ж „Зорю” або „Правду”, де вони друкувались, досить трудно, та ще в наші часи» (Єфремов, 2011, с. 131).

7 липня 1895 року автор щоденника заявив про намір «зреферувати студію Вахтерова (педагога, діяча народної освіти. — О. Г.) з „Русской Мысли”, що може бути цікавою для громадян; ся студія дає соціально-культурні факти, яких обминать не приходиться, а тим більш у нашій громаді, де ще не замовкли змагання про радикалізм і народовництво» (Єфремов, 2011, с. 120). І тут же, С. Єфремов задекларував намір: «... Написати кілька популярних оповідань для „Дзвінка”, невеличких по обсягу й легеньких по змісту, щоби кожна дитина могла розуміти їх» (Єфремов, 2011, с. 121). Із запису стає зрозумілим, що його автор хоче написати ще кілька творів цього жанру, а також закінчити повість, роботу над якою вже розпочав раніше. Закінчу-

ється запис словами: «Нарешті, я сьогодні почав перекладати на російську мову з „В поті чола” Франка (збірки оповідань із життя робітників 1890 р. — О. Г.) оповідання „На дні”. Переклад „Schön Schreiben” я послав до „Мира Божьего”, але відповіді звідтіль і досі не маю ніякої. Се тим, певне, що я мало пильнував над перекладом і із цієї причини він був зроблений не досить старанно й добре, та й сам „Schön Schreiben” ледве чи сподобався редакції: я переклав його тільки тим, що воно невеличке на обсяг і роботи коло його не багато» (Єфремов, 2011, с. 121).

Кілька записів у щоденнику стосувалися релігійних журналів, один із яких видавала Київська духовна семінарія. С. Єфремова обурювала реакційна позиція «Руководства для сельских пастырей», що в публікаціях на своїх сторінках неприкрито декларувала вірнопідданість російському самодержавству: «І сміх, і горе! „Руководство для сельских пастырей”, журнал, що видає Київська Семінарія й собі почало говорити про політику, та ще і як говорити! Тільки послухай! „Православие как опора самодержавия”, „Святой Александр Невский и Александр III”, „Торжество веры в торжестве самодержавия”, — ось заголовки сих „політичних” студій „Руководства”. Яким від них духом тхне, се вже видно й так, — се дух „Гражданина”, „Московских ведомостей” і інших органів „нашей охранительной печати»» (Єфремов, 2011, с. 85). Автор щоденника порівнює журнал духовної семінарії з найреакційнішими періодичними виданнями Російської імперії.

Щодо духовенства, а його життя С. Єфремов знав досконало, він зауважив: «Взагалі духовенство наше не любить читати „светских” журналів і передплачує іноді тільки „Ниву” та „Свет” і то більше тим, що вони надто вже дешеві» (Єфремов, 2011, с. 125).

Вересневі записи в щоденнику свідчать про початок видавничої діяльності, у якій активну роль відіграв С. Єфремов, що згодом переросла в створення першого українського видавництва «Вік»: «Було складено до 30 рукописей до друку, з них 4 вже надруковано, 6 одержало вже цензурний дозвіл, а решта або заборонена, або ще чекає своєї черги в цензурі» (Єфремов, 2011, с. 133). Автор щоденника добре розумів, що 4 надруковані книжки, це зовсім мало, але це був лише початок, подальші роки показали зростання літератури українською мовою, яка пробуджувала національні почуття в середовищі українців. 7 вересня С. Єфремов занотував, що йому було доручено складати книжки для народного читання. Для цього автор щоденника взяв на себе зобов’язання переглянути публікації у львівській «Зорі» та альманасі «Складка», що виходив у Харкові, а останнє число в Санкт-Петербурзі. 4 жовтня 1895 року С. Єфремов занотував: «Була збірка літературна: принесено 5 рукописів. Миж иншим і я зложив один збірничок, куди увійшло три речі: „Не до пари” Марка Вовчка, „Вовк та ягня” Глі-

бова й „Пожежа” Олельковича. Завтра буде послано до цензури» (Єфремов, 2011, с. 143). 2 листопада того ж року автор щоденника зазначив, що на заваді створення видавництва й налагодження випуску книжок українською мовою «найбільш визначається грошова справа» (Єфремов, 2011, с. 151). Оскільки серед учасників зібрань, що відбувалися у Д. Антоновича, не було людей багатих, то це суттєво гальмувало розвиток видавничої справи.

Чимало записів у щоденнику містять роздуми з українського питання. Зміни в складі редакції «Киевского Слова» принесли С. Єфремову надію на краще: «Сьогодні дуже здивувала мене київська часопись „Киевское Слово”. Обличчя сього „Слова” зовсім відмінилось сьогодні, та й не одно тільки обличчя, а й самий зміст. В оголошенні сказано, що з 1 жовтня часопись придбала нових співробітників і відповідно сьому міняє свій напрям. Меж співробітників найменовано В. Б. Антоновича, Гамалія, Науменка, Старицьку й деяких інших свідомих українців. Се подає надію, що „Киевское Слово” може зробитись органом українців, ширити меж читачами ті принципи, які дорогі для кожного свідомого українця, будити наше національне самопізнання (Єфремов, 2011, с. 142–143). І далі автор щоденника зазначив:... Дай Боже, щоби „Киевское Слово” справді стало органом українців і помалу звелось на „Київське слово»» (Єфремов, 2011, с. 143).

15 січня 1895 року С. Єфремов згадує газету «Киевлянин», яка виходила в Києві з 1864 до 1919 року й мала консервативно-монархічне, українофобське спрямування: «Киевлянин» знову нападає на українство й сьогодні у фейлетоні глузує над... Михайлом Сергійовичем Грушевським, з приводу його «першого викладу з історії давньої Руси» (Єфремов, 2011, с. 67). Насмішки над М. Грушевським С. Єфремов вважав безпідставними: «Глузування се, сказати по правді, пугте: автор б'є на так зване дешевеньке остроуміє. Він зі слів і виразів Михайла Сергійовича складає нові вирази, котрі, по його думці, дуже комедні» (Єфремов, 2011, с. 67). Ці насмішки дозволили авторові щоденника пригадати подібну ситуацію з Є. Тимченком, який свого часу займався підготовкою словника української мови: «Таке глузування нагадало мені, як колись той же самий „Киевлянин” глузував над Тимченком, з приводу його 1-го випуску українського словаря; тоді він теж вибирав слова зі словаря й ними стреляв у Тимченка. Те ж саме й тепер» (Єфремов, 2011, с. 67).

С. Єфремов не сприймав українофобію, що панувала в тодішній російській пресі, навіть у виданнях, що друкувалися в підросійській Україні. Так, він гостро негативно оцінив публікацію в «Киевлянині» матеріалу антиукраїнського спрямування, що заперечував сам факт існування окремої української мови: «Вчорашнє число київської часописі „Киевлянин” виявляє собою цікавий документ того, як

відноситься до українства російська преса напряму однакового з „Московскими Ведомостями”. Вчора в „Киевлянин” цілу величезну передовицю відкладено на глузування над українським рухом у Росії й Галичині й на докази того, що „нет и не может быть самостоятельного учено-литературного „украинского” языка, как нет и не может быть такого же языка великорусского, а есть лишь один общерусский учено-литературный язык, созданный совместными усилиями всех русских племен, вошедших у состав русского государства”» (Єфремов, 2011, с. 150). Україноцентричну інтелігенцію в реакційній пресі називали сепаратистами: «Назва „сепаратист” теж фігурує в „Киевлянин”. Смішно стає й гірко разом із тим робиться, коли подумаєш, що брехливі люде залазять у те, що тобі дорожче над усе, і копаються там нечистими, брудними руками, ворують і підіймають на сміх діло святее для тебе. Ну, та се все дарма! Нехай „Киевлянин” не говорить так впевнено, що „кадры украинофилов редуют и самая идея украинофильства не находит себе отзвука...”» (Єфремов, 2011, с. 150).

Українофобські публікації постійно з’являлися на сторінках «Киевлянина». 15 листопада 1895 року С. Єфремов занотував у щоденнику: «Киевлянин» знову воює проти українства. За 11 и 13 листопада надруковано дві передовиці, де доводиться, що українського питання нема (?) і не може бути, — словом, те саме, що й у першій передовиці, про яку я згадував раніш. Зате здивувала й порадувала мене студія Южакова в місячнику «Русское Богатство», — «Дневник журналиста» (Єфремов, 2011, с. 154).

С. Єфремова радувало, коли в пресі з’являлися матеріали на підтримку українського руху: «Ввечері попалось до рук мені „Киевское Слово”. У сій часописі надруковано відповідь на обскурантні ідеї „Киевлянина”. Відповідь написано добре, хоч, на мою думку, коротко. Треба було б розібрати передовицю „Киевлянина” в подробицях, зробивши аналіз її, — й аргументація обскурантна сама собою впадала б. Але спасибі „Киевскому Слово” й за те. Взагалі, „Киевское Слово” після того, як запросило нових співробітників, стало досить доброю часописью. Тепер принаймні воно має виразне обличчя, напрямок...» (Єфремов, 2011, с. 155–156).

С. Єфремов звернув увагу на критику творів М. Кропивницького в російській пресі: «В останній (12) книжці за сей рік російського місячника „Северный Вестник” надруковано критичну замітку про збірник творів Кропивницького. Сьогодні тільки попалась мені до рук ся книжка „Севернаго Вестн [ика]”, і я прочитав сю замітку. У російських критиків та публіцистів якісь чудні відносини до українського національного питання й до того, чим висловлюється се питання, — до української літератури. Ставлячи питання принципіально, вони (я говорю тут про критиків та публіцистів ліберального напрямку) завж-

ди розв'язують його так, що треба дати українцям волю робити своє діло на національному ґрунті, треба дати їм можливість розвивати свою літературу, свою науку і т. і. — словом, принципіально питання розв'язується так, як того бажаєм і ми, свідомі українці» (Єфремов, 2011, с. 167).

Останній запис у щоденнику, датований 7 лютого 1896 року, присвячений роботі над статтею для львівської «Правди», яку автор написав на прохання М. Грушевського: «Земляк переказав мені прохання Михайла Сергієвича Грушевського, що б написати до „Правди“ про полеміку „Киевлянина“ й „Киевского Слова“ з приводу українського питання. Я кілька днів попрацював і сьогодні скінчив статтю. Вона вийшла досить величенька, бо треба було пильно передивитись ту дурницю, що казав „Киевлянин“. Воюючи з „Киевлянином“, я вжив, сказати б, гумористичного способу, вважаючи на те, що з „Киевлянином“ говорити поважно не можна. Автора антиукраїнських статтів у „Киевлянині“ я порівняв із мічманом Петуховим, про що сказано в Гоголя („Женитьба“), і із сього погляду й дивився на його статті. Не можу сказати, чи добре се вийшло, але, коли не добре, то я просив, щоби не друковали» (Єфремов 2011, с. 175–176).

Висновки

Юнацький щоденник С. Єфремова засвідчив коло періодичних видань, які читав автор. В умовах повної заборони на видання українською мовою в Російській імперії, йому доводилося читати російськомовні журнали й газети прогресивного спрямування. До таких він відносив журнали «Русское Богатство», «Киевское Слово» (після змін у редакції). За ініціативи С. Єфремова в Київській духовній семінарії була організована спілка, що колективно передплачувала прогресивні періодичні видання, які по черзі читалися семінаристами. Зі щоденника можна дізнатися про коло авторів, художні й публіцистичні твори яких він читав у періодиці (Л. Мельшин, Дж. Кенан, К. Станюкович, Л. Толстой).

Реакційними виданнями автор щоденника вважав «Русское обозрение», «Руководство для сельских пастырей», «Киевлянин». Він засуджував вірнопідданість цих журналів та газет, їхнє прагнення бути опорою самодержавства в Росії, ігнорування ними прав українського народу.

Щоденник засвідчує перші спроби С. Єфремова в художній творчості («Пригода з молодими рибалками», «Пожежа» й «Жид»), перекладацькій справі, критиці, публіцистиці, участь у полеміці, де він відстоював невід'ємні права українців на власну мову, літературу, театр, культуру, освіту на рідній мові.

Важливу роль у пробудженні національної свідомості українців, на думку С. Єфремова, мали львівські видання «Зоря», «Правда»,

«Дзвінок», з якими він прагнув налагодити співпрацю, де були надруковані його перші художні й публіцистичні твори.

Юнацький щоденник С. Єфремова — це відточування його пера як майбутнього українського вченого, літературознавця, журналіста, публіциста, видавця, редактора, державного та політичного діяча, організатора науки в Україні. Також це ще одне свідчення на користь того, що щоденник, як жанр літератури non fiction, є далеко не маргінальне явище, а повноцінне свідчення доби, що дозволяє додати кілька нових штрихів в історію української журналістики.

СПИСОК БІБЛІОГРАФІЧНИХ ПОСИЛАНЬ

Галич, О. А. (2005). «Найінтимніші записи своїх думок»: жанрові особливості щоденника В. Винниченка. *Наукові записки [Центральноукраїнського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка] Серія: Філологічні науки*, 62, 42–49.

Галич, О. А. (2006). Особливості щоденника Аркадія Любченка. *Наукові записки [Центральноукраїнського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка] Серія: Філологічні науки (літературознавство)*, 69 (1), 121–128.

Галич, О. А. (2008а). Війна в щоденниках українських письменників (В. Винниченко, О. Довженко, А. Любченко, О. Гончар). В Н. І. Заверталюк (Ред.), *Таїни художнього тексту* (Вип. 8, с. 22–35). Видавництво ДНУ.

Галич, О. А. (2008b). Специфіка щоденника як жанру мемуарної літератури. *Література. Фольклор. Проблеми поетики*, 31 (2), 5–24.

Галич, О. А. (2008с). *У вимірах NON FICTION: Щоденники українських письменників ХХ століття*. Знання.

Галич, О. А. (2011а). *Олесь Гончар у вимірах non fiction*. Книжковий світ.

Галич, О. А. (2011b). Щоденник як мемуарний жанр: проблеми класифікації. *Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка. Філологічні науки*, 3 (214), 105–111.

Галич, О. А. (2013). Щоденник як мемуарний жанр. *Вісник Запорізького національного університету. Філологічні науки*, 3, 31–36.

Галич, О. А. (2018). Щоденник. В Т. Ю. Черкашина, & О. А. Галич (Ред.), *Література non fiction: теоретичний вимір* [Монографія] (с. 143–153). Видавничий дім Дмитра Бураго.

Галич, О. А. (2020). Специфіка відтворення зовнішності та внутрішнього світу реальної особистості в спогадах С. Єфремова. *Література світу: поетика, ментальність і духовність*, 14, 27–36.

Гирич, І. (2011). Передмова. В Єфремов, С., *Щоденник. Про дні минулі (спогади)* (с. 6–56). Темпора.

Єфремов, С. (2011). *Щоденник. Про дні минулі (спогади)*. Темпора.

Іваницька, С. Г., & Єрмашов, Т. В. (2013). Єфремов С. Щоденник: Про дні минулі (спогади). Темпора, 2011. Рецензія на книгу. *Український історичний журнал*, 1, 221–229.

Масенко, Л. (2000a). Цінне джерело (Нотатки мовознавця про «Щоденники» Сергія Єфремова). *Урок української*, 1, 20–23.

Масенко, Л. (2000b). «Щоденники» Сергія Єфремова як історичне й філологічне джерело. *Дивослово*, 1, 10–13.

Меленчук, О. В. (2013). *Шевченкознавчий дискурс Сергія Єфремова в контексті українського літературознавства*. Чернівецький національний університет.

Ткач, Л., & Шепетюк, І. (2002). Євангелійні мотиви в щоденниках Сергія Єфремова. *Урок української*, 2, 24–27.

Чехівський, О. (2004). Шевченкова мудрість у «Щоденниках» Сергія Єфремова. *Дивослово*, 7, 12–14.

REFERENCES

Chekhivskiy, O. (2004). Shevchenko's wisdom in Serhiy Yefremov's Diaries. *Dyvoslovo*, 7, 12–14 [in Ukrainian].

Halych, O. A. (2005). «Naiintymnishi zapysy svoikh dumok»: zhanrovi osoblyvosti shchodennyka V. Vynnychenka [«The most intimate records of their thoughts»: genre features of V. Vynnychenko's diary]. *Naukovi zapysky [Tsentralnoukrainskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni Volodymyra Vynnychenka] Serii: Filolohichni nauky*, 62, 42–49 [in Ukrainian].

Halych, O. A. (2006). Osoblyvosti shchodennyka Arkadiia Liubchenka [Features of Arkady Lyubchenko's diary]. *Naukovi zapysky [Tsentralnoukrainskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni Volodymyra Vynnychenka] Serii: Filolohichni nauky (literaturoznavstvo)*, 69 (1), 121–128 [in Ukrainian].

Halych, O. A. (2008b). Spetsyfika shchodennyka yak zhanru memuarnoi literatury [The specifics of the diary as a genre of memoir literature]. *Literatura. Folklor. Problemy poetyky*, 31 (2), 5–24 [in Ukrainian].

Halych, O. A. (2008c). *U vymirakh NON FICTION: Shchodennyky ukrainskykh pysmennykiv XX stolittia [In the dimensions of NON FICTION: Diaries of Ukrainian writers of the 20th century]*. Znannia [in Ukrainian].

Halych, O. A. (2008a). Viina v shchodennykakh ukrainskykh pysmennykiv (V. Vynnychenko, O. Dovzhenko, A. Liubchenko, O. Honchar) [War in the diaries of Ukrainian writers (V. Vynnychenko, O. Dovzhenko, A. Liubchenko, O. Honchar)]. In N. I. Zavertaliuk (Ed.), *Tainy khudozhnoho tekstu [Secrets of the artistic text]* (Issue 8, pp. 22–35). Vydavnytstvo DNU [in Ukrainian].

Halych, O. A. (2011a). *Oles Honchar u vymirakh non fiction [Oles Honchar in the dimensions of non fiction]*. Knyzhkovyi svit [in Ukrainian].

Halych, O. A. (2011b). Shchodennyk yak memuarnyi zhanr: problemy klasyfikatsii [Diary as a memoir genre: problems of classification]. *Bulletin of Luhansk Taras Shevchenko National. Philological sciences*, 3 (214), 105–111 [in Ukrainian].

Halych, O. A. (2013). Shchodennyk yak memuarnyi zhanr [Diary as a memoir genre]. *Bulletin of Zaporizhzhia National University. Philological Sciences*, 3, 31–36 [in Ukrainian].

Halych, O. A. (2018). Shchodennyk [Diary]. In T. Yu. Cherkashyna, & O. A. Halych (Eds.), *Literatura non fiction: teoretychnyi vymir [Non fiction literature: theoretical dimension]* [Monograph] (pp. 143–153). Vydavnychiy dim Dmytra Buraho [in Ukrainian].

- Halych, O. A. (2020). Spetsyfika vidtvorennia zovnishnosti ta vnutrishnoho svitu realnoi osobystosti v spohadakh S. Yefremova [The specifics of the reproduction of the appearance and inner world of the real person in the memoirs of S. Yefremov]. *Literatura svitu: poetyka, mentalnist i dukhovnist*, 14, 27–36 [in Ukrainian].
- Hyrych, I. (2011). Peredmova [Preface]. In Yefremov, S., *Shchodennyk. Pro dni mynuli (spohady) [Diary. About the past days (memories)]* (pp. 6–56). Tempora [in Ukrainian].
- Ivanytska, S. H., & Yermashov, T. V. (2013). Yefremov S. Shchodennyk: Pro dni mynuli (spohady). Tempora, 2011. Retsenziia na knyhu [S. Yefremov. Diary. On Past Days (Memoirs). Tempora, 2011. Book review]. *Ukrainian Historical Journal*, 1, 221–229 [in Ukrainian].
- Masenko, L. (2000b). «Shchodennyky» Serhiia Yefremova yak istorychne y filolohichne dzherelo [«Diaries» of Sergiy Yefremov as a historical and philological source]. *Dyvoslovo*, 1, 10–13 [in Ukrainian].
- Masenko, L. (2000a). Tsinne dzherelo (Notatky movoznavtsia pro «Shchodennyky» Serhiia Yefremova) [Valuable source (Notes of the linguist about «Diaries» of Sergej Yefremov)]. *Urok ukrainskoi*, 1, 20–23 [in Ukrainian].
- Melenchuk, O. V. (2013). *Shevchenkoznavchyi dyskurs Serhiia Yefremova v konteksti ukrainskoho literaturoznavstva [Serhiy Yefremov's Shevchenko Discourse in the Context of Ukrainian Literary Studies]*. Chernivetskyi natsionalnyi universytet [in Ukrainian].
- Tkach, L., & Shepetiuk, I. (2002). Yevanheliini motyvy v shchodennykakh Serhiia Yefremova [Evangelical motives in the diaries of Sergiy Yefremov]. *Urok ukrainskoi*, 2, 24–27 [in Ukrainian].
- Yefremov, S. (2011). *Shchodennyk. Pro dni mynuli (spohady) [Diary. About the past days (memories)]*. Tempora [in Ukrainian].